

BENDRAŠAKNIŲ ŽODŽIŲ VAIDMUO LIETUVIŲ. KALBOS TEKSTŲ ORGANIZACIJOJE

JANINA BUITKIENĖ

Viena svarbiausių inherentinių teksto savybių yra jį sudarančių elementų – sakinių – tarpusavio ryšys. Ryšį tarp sakinių laiduoja kartojimo mechanizmas. Kartojama gramatinė reikšmė, sintaksinė konstrukcija, konkretus teksto semantikos komponentas ir t.t. Kartojimas labiausiai ženklus leksikos lygyje, kur teksto elementų rišlumui talkina nominatyviniai žodžiai, atliekantys koherentinę funkciją leksinės sistemos viduje susiklosčiusių ryšių dėka. Šie sisteminiai ryšiai leidžia kalbėti apie sinoniminį, antoniminį, hiponiminį kartojimą, kartojimą išreiškiantį dalies ir visumos santykius, ir kt. Kiekvienas šių kartojimų perkelia tam tikrą reikšmės komponentą iš vieno sakinio į kitą, ta pačia apimtimi praplečia jį ar susiaurina, detalizuoja. Toks įvairavimas padeda adresatui ne tik rišliai reikšti savo mintį, bet ir kuo tiksliau realizuoti kalbinę užmačią.

Ši leksinė semantinė sistema, leidžianti kalbėti apie įvairias kartojimų rūšis kaip tarpfrazinio ryšio priemones, atsiranda paradigminių žodžių santykių bazėje. Tam tikra paradigminių santykių rūšimi laikomi ir derivaciniai santykiai. E. Jakaitienė rašo, kad "derivaciniai santykiai susiklosto tarp žodžių, kuriuos sieja bent vienas darybos elementas: darybos pamatas, darybos formantas ar darybos reikšmė" (Jakaitienė, 1988, p. 86). Teksto produkavimui įdomus tas derivacinių santykių tipas, kuris atsiranda tarp žodžių, turinčių tą patį darybos pamatą. Kadangi darybos pamatas kai kada sutampa su derivacinės šeimos šaknimi, kai kada jį papildo priesaga, priešdėlis ir t.t., todėl galima kalbėti apie bendrašaknių žodžių sistemiskumą, jų reikšmės giminingumą. Taigi šaknis, pasikartodama giminiškuose žodžiuose, pasikartoja sakiniuose, sujungdama juos į didesnę kalbinį vienetą – tekstą. Žodžius, turinčius bendrą darybos pamatą ir besikartojančius dviejuose daugiau teksto elementų, galima vadinti bendrašaknių žodžių kartojimu (BŽK).

BŽK vieta sakinių ryšio priemonių tarpe nėra griežtai apibrėžta. Išsikristalizavęs šių ryšio priemonių skirstymas į leksines, leksines-gramatines ir gramatines neturi tikalių ribų – tos pačios ryšio priemonės įvairiose klasifikacijose patenka į skirtingus poskyrius. Tai akivaizdu kalbant apie BŽK, kuris, išlaikydamas tą patį pirminės nominacijos semantinį pamatą, keičia kategorinę priklausomybę. Dėl BŽK reikšmės bendrumo šį kartojimą galima priskirti leksinėms ryšio priemonėms, tuo tarpu kategorinės priklausomybės kaita sudaro prielaidas laikyti šį kartojimą leksine-gramatine ryšio priemone. Kadangi pilnareikšmės leksikos galimybės talkinti sakinių ryšiui yra sąlygojamos pačioje kalboje

egzistuojančių paradigminių žodžių santykių, būtų tikslinga skirti BŽK leksinėms ryšio priemonėms. Šio straipsnio uždavinys yra panagrinėti BŽK, kaip vienos iš leksinių sakinių siejimo priemonių, funkcijas lietuvių kalbos tekstuose.

BŽK, perkeldamas modifikuotą reikšmę iš vieno teksto komponento į kitą, realizuoja antrinę objekto, reiškinių, veiksmo ir t.t. nominaciją. Pirminės ir antrinės nominacijos santykis tekste neatitinka įprastiausios darybos opozicijos, kai darinys (antrinė nominacija) remiasi pamatiniu žodžiu (pirmine nominacija). Natūraliai produkuotame tekste išryškėja įvairiausi pirminės ir antrinės nominacijos santykiai, kurie tik kartais sutampa su darybos kryptimi. Priimant domėn tradicinių žodžių skirstymą į nominatyvines kalbos dalis, pirminės nominacijos ir BŽK koreliacija lietuvių kalbos tekstuose dažniausiai įgauna tokią raišką:

1) V – N

Misionierių, vykstantį pagonių krikštyti, popiežius ar kuris nors arkivyskupas paskirdavo vyskupu – krikščionišku šemvaldžiu. Krikštas buvo atliekamas apslakstant šemę švęstu vandeniu, jos gyventojus šegnojant ir uždėdant duoklę, yadintą dešimtaine [LTSR istorija, I, p. 36];

2) A – N

Baltų kalbose randama nemažai ir germaniškos kilmės žodžių. Pirmiausiai su germanais susidūrė prūsai [Sabaliauskas, p. 42];

3) N – N

Po daugelio nesėkmių 1317 m. Gediminui vis dėlto pavyko gauti Bizantijos patriarcho leidimą tokią metropoliją steigti. Lietuvos metropolitū buvo paskirtas Teofilis, bet jis apie 1330 metus mirė [Jurginis, p. 20];

4) N – V

Patys seniausi slavų kalbų skoliniai į lietuvių kalbą atėjo iš senosios rusų kalbos, nes mūsų artimųjų kaimynų baltarusių kalba tada dar nebuvo susiformavusi. Iš slavų kalbos lietuviai, kaip ir kiti baltai, skolinosi ne tik slaviškos kilmės žodžius [Sabaliauskas, p. 40];

5) N – A

Taigi pačios kapitalistinės santvarkos prieštaravimai sudarė minimalias sąlygas lietuvių kultūrai egzistuoti ir plėtotis. Kultūrinis sąjūdis tapo organizuotas XIX a. paskutiniajame ketvirtyje, kai pradėjo kurtis draugijos [Kaunas, p. 13];

6) A – Adv.

Lygus, baltas ir švilgas sniego dangalas dengia Aukštųjų šilus ir ganyklas. Panašūs į senas, susigūšusias bobutės kadagių krūmeliai šiandien taip pat baltai lyg nuotaka apsirengę [Simonaitytė, p. 65].

Kaip pripažįsta kalbininkai, tyrinėję bendrašaknius žodžius, šių žodžių pagrindinė funkcija tekste yra jungiamoji (struktūrinė, koherentinė). Ji pasireiškia, kaip jau minėta, tuo, kad BŽK perneša kiek modifikuotą reikšmę iš vieno sakinio į kitą, jungdamas juos ir suvienyda-

mas. Be to, pirminės ir antrinės nominacijų koreliacija lydimą dar vieno reiškinio – reminių teksto elementų perėjimo į teminius. Pažvelkime į pavyzdį: ... *kai jokių darbų nebūdavo, žandaras atimdavo iš jo mėsos porciją, tyčia atšaldydavo sriubą arba priversdavo budėti naktimis. Tas budėjimas irgi buvo nereikalingas, bet Kriugla turėjo sėdėti ir žandarą kumšomas nesudėti akių* [Petkevičius, p. 181].

Rema "žandaras" charakterizuojama keliais požymiais, vienas iš jų yra "priversdavo budėti". Tekstui rutuliojantis, šis požymis tampa šinomu, tampa teminiu elementu (tas budėjimas), kuris vėlgi charakterizuojamas naujais požymiais. Remos – temos kaita yra teksto organizacijos, jo plėtojimo pagrindas. O kokie leksiniai vienetai, kokios gramatinės ir sintaksinės struktūros bus pasirinktos šiam variavimui išreikšti, priklausys nuo teksto kūrėjo. Kaip šinia, tekstas yra produkujamas konkretaus asmens (adresanto) ir skiriamas konkrečiam adresatui ar jų grupei. Adresantas kaip vienas iš pragmatinių teksto organizacijos aspektų tampa relevantišku teksto produkavime, kadangi jis renka tas kalbos priemones, kurios padeda jam tiksliausiai nusakyti savo mintį, perteikti reikiamas emocijas, įvertinti aptariamąjį objektą, situaciją ir pan. Todėl ir remos – temos kaitai išreikšti adresantas panaudoja jam labiausiai priimtinas tarpfrazinio ryšio priemones. Visiškai galima tokia patėiktojo pavyzdžio interpretacija, kada vietoje BŽK būtų pavartotas grynasis leksinis kartojimas: Tai, kad jį priversdavo budėti naktimis irgi buvo nereikalinga... Tačiau šio teksto autorius, siekdamas minties aiškumo bei glaustumo, teikia pirmenybę BŽK.

Analizuodami žodžių darybą, aptardami bendrašaknių žodžių funkcijas, kai kurie kalbininkai linę kaip vieną svarbiausių šių žodžių funkcijų tekste laikyti teminės teksto perspektyvos vystymo funkciją, kada, kaip buvo minėta bet koks naujas požymis, išreikštas veiksmis, savybėmis, būsenomis ir t.t., virsta žinomu, t.y. teminiu teksto elementu, kuris tampa atrama tolesniam minties plėtojimui. Tokios nuomonės yra V. Švedas, B. Malininas ir kt. V. Švedas [Швед, 1985], pavyzdžiui, išskiria tokias bendrašaknių žodžių funkcijas tekste: a) teksto teminės perspektyvos vystymo funkciją; b) teksto raiškumo užtikrinimo funkciją; c) stilistinę – kompozicinę funkciją¹.

Suprantant temas – remos kaitą kaip vidinį teksto struktūravimo mechanizmą, kurio kalbinė išraiška gali labai varijuoti priklausomai nuo įvairiausių lingvistinių ir ekstralingvistinių faktorių, nėra visiškai

¹ Kalbama ir apie bendrašaknių žodžių gebėjimą atlikti teksto kompresijos funkciją [Малинин, 1981]. Tai yrač pasakytina apie BŽK, kuriams šenklios substantyvumo semos. Plg.: ...Kaupas pasidavė užkariautojams. Pasidavimas reiškė, kad šemės ar kaimo viešpats priima krikštą ... ir Kaupas pasidavė užkariautojams. Tai, kad jis pasidavė, reiškė ... Teksto kompresija jaučiama ir tuo atveju, kada BŽK ir pirminės nominacijos koreliacija yra N – A. Pavyzdžiui, kartojimas "geležiniai noragai" padeda išvengti ilgesnės konstrukcijos "padaryti iš geležies buvo noragai" ir t.t.

tikslinga kaip atskiras išskirti teksto teminės perspektyvos vystymo ir teksto rišumo užtikrinimo funkcijas. Šios dvi funkcijos yra neatskiriamos, jos praprasčiausiai yra teksto organizacijos pamatas [Кубрякова, 1981, Руслякова, 1982]. O vietoje BŽK pavartotas kitas leksinis kartojimas sėkmingai talkina sakinių ryšiui, taip pat ir remos-temos kaitai. Taigi visų pirma kalbama apie BŽK gebėjimą atlikti struktūrinę funkciją. Tačiau charakterizuoti BŽK tik kaip struktūrinį, rišamąjį teksto elementą reikėtų sumenkinti šią tarpfrasinio ryšio priemonę. Panašrinėjime dar vieną pavyzdį: *Didelėj ir gilioj sijono prakirpoj ji nešioja raktus. Raktų nematyti, bet jie švaga ir terškia, ir aišku, kad jų labai daug. Rakina panelė Teresė viską: abu svirnus ir abu rūsius...; ir maltuvę rakina, o maltuvėj skrynią su miltais ... Jeigu galėtų, ji tikriausiai užrakintų kiekvieną puodynę. Kai jai ko prireikia, visada eina su raktais pati; atrakina, pasižiūri, ar viskas tebėra, kaip buvo užrakinant...* [Baltušis, II, p. 273].

Charakterizuojamas šio teksto subjektas – ji, panelė Teresė. Tam talkina įvairūs įvardijami šios konkrečios situacijos objektai, jų savybės, veiksmai, susiję su subjektu. Pirminė mus dominančios grandinės nominacija "raktus" yra reminis teksto elementas, pateikiantis naują informaciją. Likusios nominacijos "raktų", "rakina", "užrakintų" ir t.t. tampa teminiais elementais ir dvejopai talkina teksto semantinei struktūrai. Visų pirma, teminiai elementai pasidaro "statybine medžiaga", kuri padeda adresantui pateikti išsamesnę informaciją: charakterizuoti objektą "raktai", nurodyti veiksmo "rakina" objektus ir t.t. Ši savybė būdinga visų rūšių leksiniams kartojimams.

Iš kitos pusės, leksiniu kartojimu perteikiama reikšmė arba užfiksuojama toje pačioje apimtyje, arba praplečiama ar susiaurinama, nelygu kokių kartojimų įvardijamas denotatas. Grynasis leksinis kartojimas perneša tą pačią informaciją į sekantį teksto komponentą, tuo tarpu sinoniminius, hiponiminius ir kt. kartojimai modifikuoja pirminės nominacijos reikšmę, išplėsdami, susiaurindami, detalizuodami ją ir t.t. Frie tokių kartojimų reiktų priskirti ir BŽK. Pirminės nominacijos ir antrinės nominacijos, išreikštos BŽK, koreliacija grindžiama tapatumu ir skirtumais. Tokia nominacijų pora turi bendrą, jas vienijantį elementą – šaknį.

Tačiau išvestinio žodžio darybos reikšmė ir atitinkamos naujos gramatinės charakteristikos sąlygoja papildomų reikšmės aspektų atsiradimą. Paanalizuokime keletą tekstų, kuriuose pirminė ir antrinė nominacijos realizuoja koreliaciją V – N. Pirminė nominacija įvardija konkretų veiksmą, procesą, būseną. Antrinė nominacija perima pamatinio žodžio leksinę reikšmę, papildydama ją naujomis semomis. T.y., ši nominacija ne vien tik perkelia leksinę antecedento reikšmę į sekantį teksto komponentą, bet ir suteikia papildomas substantyvumo semas. Pvs.: *Kai carinė kariuomenė 1915 m. kovo 18-21 d. užėmė Klaipėdą, F. V. Zyberto leidyklai buvo įsakyta išspausdinti komendanto paliėpi-*

mus gyventojams. Isakymas greičiausiai buvo įvykdytas [Kaunas, p. 33].

Šios papildomos substantyvumo semos geba nurodyti konkrečių pirmine nominacija išreikšto veiksmo rezultatą ar pasekmę: Išleidimo data antraštiniame lape nenurodyta, tačiau kažkas ranka įrašė 1908 metus. Įrašas greičiausiai teisingas [Kaunas, p. 31].

BŽK gali šymėti konkrečių subjektą, kuris atlieka pirmine nominacija įvardijamą veiksmą. Pvs.: Sudarius Vilniaus – Rodomo sutartį, Vytautas ketino susigrąžinti Žemaitiją, kurios gyventojai 1401 m. sukilo prieš ordiną. Sukilėliai, LDK kariuomenės paremti, išvijo iš savo krašto užkariautojus... [LTSR istorija, p. 69].

BŽK, dalyvaujantis koreliacijoje N – A, nurodo tokias kitų situacijos elementų savybes, kuriomis pasižymi pirminės nominacijos denotatas. Pvs.: Keitėsi buitis. Vis labiau plito geležis. Geležiniai buvo ne tik įprastiniai įrankiai ir namų apyvokos daiktai... Imta vartoti ir arklius bei žąges geležiniais noragais [LTSR istorija, p. 53].

Netgi tais atvejais, kada pirminė ir antrinė nominacijos išlieka tos pačios kalbos dalies ribose, BŽK ryškiai modifikuoja perteikiamąją reikšmę. Pvs.: Ordinas dėjo dideles pastangas įsitvirtinti Žemaitijoje ... Ordino būriai saugojo kelius, kad žemaičiai nesusisiektų su aukštaisiais [LTSR istorija, p. 70].

Pateiktieji pavyzdžiai leidžia daryti išvadą, kad BŽK, jungdamas sakinius ir struktūruodamas tekstą, taip pat talkina ir jo semantinei organizacijai. Todėl galima sakyti, kad, be struktūrinės funkcijos, BŽK atlieka tekste ir struktūrinę – semantinę funkciją. Gebėjimas atlikti šią funkciją nepriklauso nuo konkrečių lingvistinių ar ekstralingvistinių faktorių, kaip kad yra, pavyzdžiui, grynojo kartojimo atveju. Tai yra inherentinė BŽK savybė. Kadangi pirminės nominacijos ir BŽK koreliacijos yra įvairios, jas lydintys papildomi reikšmės niuansai taip pat yra skirtingi. Tokie įvairovė padeda adresantui aiškiau ir tiksliau išsakyti savo mintį.

Kitas aspektas, kurį reikėtų paminėti kalbant apie BŽK struktūrinę – semantinę funkciją ir kuris tam tikra dalimi gali būti įvadas į BŽK atliekamą tekste stilistinę funkciją, būtų kategorinės transpozicijos sąlygojamas antrinės nominacijos sintaksinės pozicijos variavimas. BŽK ryškiai skiriasi nuo daugelio kitų leksinio ryšio priemonių tuo, kad pirminė ir antrinė nominacijos užima sakiniuose skirtingas sintaksines pozicijas. Kitimo diapazonas platus – nuo veiksnio iki aplinkybės ir atvirkščiai. Yra kalbininkų; manančių, kad teksto organizacija remiasi dviem pagrindiniais linijomis: veikėjo (subjekto) ir veiksmo (įvykio) [Gutwinski, 1974]. Kiti konkrečios situacijos elementai nėra relevantiški teksto produkcijai. Tad adresantas, realizuodamas savo užmačią, pakelia tam tikrus situacijos elementus į pagrindinių rangą arba pagrindinius į antračių. Tokiai transpozicijai reikėti labai parankus yra BŽK, kurio buvimas tekste implikuoja antrinės nominacijos sintaksinės

pozicijos kaitą. Taigi kategorinė transpozicija leidžia panaudoti tą pačią leksemą skirtingomis sintaksinėmis funkcijomis, lengvai perkelti ją iš dominuojančios pozicijos į antraeilę ir atvirkščiai. To dėka pasiekiamas sintaksinė emfazė, leidžianti kalbėti apie BŽK atliekamą tekste stilistinę funkciją.

Kitų kalbinių nuomone, kartojamojo elemento ūimama sintaksinė pozicija sakinyje turi įtakos tekstą sudarančių sakinių ryšio glaudumui. I. Černuchina [Чернухина, 1977] daro išvadą, kad ryšys tarp sakinių yra stipresnis, kai pirminė ir antrinė nominacijos atlieka veiksmo ar tarinio funkcijas. Ir atvirkščiai, ryšys tarp sakinių silpnėja, kai kartojamasis elementas atlieka vienos iš antrininkų sakinio dalių funkciją. Matyt ryšio tarp sakinių silpnėjimas arba stiprėjimas glaudžiai siejasi su teksto pragmatine orientacija, adresanto poreikiais ir yra teksto stilistine raiška.

Kaip rodo konkreti kalbinė medžiaga, pats BŽK dažnai būna stilistiškai neutralus. Tačiau tekste, sąlygojamas įvairių faktorių, jis gali įgauti papildomą stilistinę konotaciją. Konotacinių reikšmių radimasi skatina sintaksinių konstrukcijų paralelizmas, artima kartojamųjų elementų pozicija ir kt. Žemiau pateiktame pavyzdyje BŽK tampa stilistiškai konotuota daugiausia dėl sintaksinės konstrukcijos, kurioje jis panaudotas (beasmenis sakinytis), taip pat dėl visos nominacinės grandinės struktūros, kurios paskutinis elementas ir yra BŽK: *Drėgnas trūninčios gyvybės kvapas, atmieštas šeme. Sunkūs pilki šmonės, pilkas dangus, kaip tie išblėšę šidinio pelenai. Pilka buitįs uš pilkų namų sienų, pilkuose kiemuose, kur tebesimėto suskilę, pilkomis dulkėmis aptukę šimetiniai kaštonai. Pilkuma* [Avyžius, p. 87].

Tokia tekste įgyta emocinė – ekspresinė konotacija vadinama situacine [Pikčilingis, 1975]. Tačiau lietuvių kalbos tekstams nesvetimas ir BŽK, kuris yra sisteminės emocinės-ekspresinės konotacijos reiškejimas. Pvz.: *Kasimieras keiksnojosi, spjaudėsi. Gal net kiek per daug orus jis buvo – uš tai šmonės mėgdavo jį pašiepti, – bet niekad nesileisdavo šitai patišinamas. Pamašu pašajpūnai atlėgo* [Radsevičius, p. 111].

Tokiu būdu BŽK talkina ir teksto stilistiniam nuspalvinimui. Tai jis gali atlikti tiesiogiai, kada pats turi emociją – ekspresinę reikšmę, arba netiesiogiai, kada stilistiškai neutrali leksema dėl tam tikrų kalbinių faktorių įgauna tekste konotacinę reikšmę. BŽK stilistinė funkcija pasireiškia dar ir tuo, kad jis turi įtakos sakinių ryšio glaudumui, sustiprina teksto emociją raiškumą.

Taigi iš teorinės medžiagos apėvalgos ir konkrečių lietuvių kalbos tekstų galima daryti išvadą, kad BŽK lietuvių kalbos tekstuose atlieka šias pagrindines funkcijas: struktūrinę, struktūrinę-semantinę ir struktūrinę-stilistinę. Kitos išskiriamos funkcijos, kaip antai, termiūs teksto perspektyvos vystymo, teksto kompresijos ir kt., susijina su anksčiau minėtomis ir pasireiškia kaip konkretūs jų funkcionavimo atvejai.

КОРНЕВОЙ ПОВТОР В ТЕКСТАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье определяется место корневого повтора в системе связующих средств и анализируются выполняемые им функции в текстах современного литовского языка. Так как функционирование корневого повтора как средства связи основывается на парадигматических связях слов, существующих в лексической системе литовского языка, является целесообразным отнести данный вид повтора к лексическим связующим средствам. Обзор существующих исследований по данному вопросу и анализ фактического материала литовского языка позволяет сделать вывод, что корневой повтор как и другие виды лексического повтора выполняет в текстах литовского языка следующие функции: структурную, структурно-семантическую и структурно-стилистическую.

LITERATŪRA

Gutwinski, 1974 - Gutwinski W. Cohesion in Literary Texts: a Study of Some Grammatical and Lexical Features of English Discourse. The Hague: Mouton, 1974.

Jakaitienė, 1988 - Jakaitienė E. Lėksinė semantika. V., 1988.

Pikčilingis, 1975 - Pikčilingis J. Liefuvių kalbos stilistika. V., 1975. T. 2.

Кубрякова, 1981 - Кубрякова Е. С. Типы языковых значений // Семантика производного слова. М., 1981.

Малинин, 1986 - Малинин Б. А. Текст и стилистика - композиционная функция словообразования // Вопросы синтаксиса и стилистики в современном немецком языке. Пятигорск, 1986.

Руслякова, 1982 - Руслякова Э. В. Корневой повтор в синтаксических конструкциях современного английского языка // АКД. М., 1982.

Чернухина, 1977 - Чернухина И. Я. Очерк стилистики художественного прозаического текста: Факторы текстообразования. Воронеж, 1977.

Швед, 1985 - Швед В. И. Словообразование и текстообразование (на материале современного немецкого языка) // ВЯ. 1985. No 4.

ŠALTINIAI

Avyžius - Avyžius J. Sodybų tuštėjimo metas. V., 1973.

Baltušis - Baltušis J. Parduotos vasaros. V., 1977.

Jurginis - Jurginis J. Seni pergamentai ir istorinė tiesa apie crikėto marškinius // Švyturys. 1987. Nr. 3. P. 20-21.

Kaunas - K a u n a s D. B lietuvių knygos istorijos / Klaipėdos krašto lietuvių knyga iki 1919 metų. V., 1966. .

LTSR istorija - Lietuvos TSR istorija. V., 1986. T. 1.

Petkevičius - P e t k e v i č i u s V. Paskutinis atgailos amžius. V., 1967.

Radzevičius - R a d z e v i č i u s B. Priešaušrio vieškeliai. V., 1965. T. 1.

Sabaliauskas - S a b a l i a u s k a s A. Mės baltai. Kaunas, 1986.

Simonaitytė - S i m o n a i t y t ė I. Aukštųjų Šimonių likimas. V., 1973.